

In the article activity of Ukrainian public societies lights up in the field of social defence and watching over children and young people in Galichina in an intermilitary period in XX century. An author analyses official governmental records, determines factors which influenced to work of these societies.

Key words: Galichina, young people, social defence, guardianship.

УДК 94 (477):26/28
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Ярослав Олексин

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті зроблено спробу з'ясування стану наукової розробки, характеристики першоджерел щодо всебічного дослідження державно-церковних відносин у незалежній Україні.

Ключові слова: державно-церковні відносини, церковні організації та об'єднання, пріоритети державної політики.

Значущість проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні полягає в необхідності достовірних знань про релігійну ситуацію як соціальне явище для державних структур, для всього суспільства з метою подолання упереджень, запобігання міжконфесійній нетерпимості, ворожнечі та релігійному екстремізму.

Актуальність теми зумовлена й тим, що після здобуття незалежності в Україні спостерігалось значне зростання церков, у яких задовольняють свої релігійні потреби мільйони громадян. Соціокультурний і політичний статус християнства в Україні змінився із часу розпаду СРСР. Завдяки прийняттю нового, демократичного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, відсутність дискримінації та переслідувань з боку держави, відбулися суттєві зміни в розвитку традиційних конфесій, а також поява й організаційне оформлення нових для України течій. Розширився вплив протестантських релігійних організацій у суспільстві через активізацію їх діяльності в різних напрямках і соціальних сферах.

У той самий час серед значної частини суспільства поширені й залишаються доволі стійкими упередження, негативні стереотипи стосовно відмінних віросповідань, викликає тривогу не завжди толерантне втручання іноземних місіонерів у релігійну ситуацію в країні, а також зростає важливість співробітництва віруючих різних конфесій між собою, з державними та громадськими інституціями.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу стану й тенденцій розвитку державно-церковних відносин у незалежній Україні визначити шляхи подолання гострих суспільно-політичних проблем, що постали перед українським народом у перехідний період від одного до іншого типу суспільного устрою. Виходячи зі сформованої мети, основним завданням статті є з'ясування стану наукової розробки проблеми, характеристика джерел, що, на нашу думку, найбільш значущі для дослідження заявленої теми.

Позитивні зрушення в стосунках держави й церкви відбулися лише з проголошенням політики перебудови всередині 80-х років ХХ ст. Саме ці процеси сприяли ухваленню 1 жовтня 1990 року прогресивного як на той час Закону "Про свободу совісті і релігійні організації", який став підґрунтям для прийнятого згодом відповідного закону в Україні. Обидва законодавчі акти зафіксували принципові зрушення, що відбулися в суспільстві. Зокрема, ішлося про надання ширших прав і можливостей церковним організаціям у їх релігійній і світській діяльності.

Під впливом історичних змін, що сталися в 1991 році після проголошення незалежності України, відбуваються глибокі процеси переосмислення суспільної ролі релігійно-церковних установ. Нова політична реальність дала потужний поштовх для

науково-дослідницької праці. Особливу увагу фахівців викликають питання свободи совісті, специфіка православної релігійності, національні традиції віри й церкви. Помітну зацікавленість викликає рубрика церковно-релігійного ренесансу та його вплив на національну свідомість, державотворчі процеси. Саме в цей період як окремий напрям політико-релігієзнавчих і церковно-правових студій започатковується дослідження суспільно-церковних відносин з урахуванням передусім релігійної ситуації, що виникла в Україні впродовж 90-х років ХХ ст. Відповідна тематика дістає своє висвітлення в працях О.Білоуса, М.Головатого, В.Єленського, Е.Кардоша, Ф.Кирилока, М.Колодного, І.Кураса, В.Марчука, М.Михальченка, М.Москалюка, В.Панібудьласки, В.Ребкала, М.Рибачука, О.Рублюк, Ф.Рудича, Д.Степовика, Л.Филипович та інших вітчизняних дослідників.

В Україні існує велика кількість наукових праць, серед яких є такі, що за своїм змістом наближаються до об'єкта дослідження в запропонованій роботі й не зводяться лише до історичного матеріалу. Наприклад, монографії І.Огієнка, В.Липківського, К.Панаса, у яких питання державно-церковних відносин в Україні висвітлені досить детально, відповідно періодові їх написання.

Не обминули своєю увагою питання державно-церковних відносин у ряді наукових праць М.Грушевський і В.Липинський. Крім того, кожен історик, який зробив своїм дослідженням фундаментальний внесок в історію України, присвятив окремі його сторінки висвітленню релігійно-церковного життя українського народу. Найбільш ґрунтовно це зроблено в працях Н.Полонської-Василенко [25], М.Костомарова [15], О.Єфименко [9], Д.Дорошенка [7; 8], І.Крип'якевича [16], Д.Баптиш-Каменського [1], О.Субтельного [36] та інших.

На сучасному етапі питання релігійного життя й державно-церковних відносин в Україні висвітлюють у своїх публікаціях провідні вітчизняні історики, релігієзнавці й політологи: В.Бондаренко, П.Яроцький, А.Колодний, В.Єленський, М.Рибачук, О.Шуба, С.Сьомін, В.Любчик, О.Уткін, М.Новиченко, Ю.Калінін, В.Лубський, П.Толочко та інші. Крім зазначених учених, на рівні більш високого філософського узагальнення щодо релігії як загальнолюдської цінності, ролі церкви в житті світової спільноти та розвитку міжнародних відносин працювали сучасні вітчизняні й зарубіжні вчені: К.Войтила, М.Вебер, Л.Крізберг, В.Вернадський, Н.Лобковиць, Дж.Луїджи, В.Танчер, С.Дулуман, О.Мень, В.Ребало.

Практика державно-церковних відносин у країнах Західної Європи й США висвітлювалася в публікаціях: К.Дьюрема (США), Р.Торфса (Бельгія), Х.Папостратоса (Греція), Г.Моран (Іспанія), С.Феррарі (Італія), Г.Робберса, К.Брінкмана, Р.Ціппелюса (Німеччина).

У сучасній вітчизняній науковій і політичній думці щодо стану, шляхів і перспектив розвитку державно-церковних відносин детально розгорнуті три точки зору, які, відповідно, обстоюють три категорії авторів: діячі держави, діячі церкви і науковці.

Загальна точка зору державних діячів на це питання знаходить вираз, насамперед, у виступах Президента України в засобах масової інформації й численних науково-практичних заходах, присвячених відзначенню 2000-ліття Різдва Христового. Зокрема, Президент зазначав, що "шлях до духовного відродження нації полягає і через активну, творчу, осмислену підтримку її традицій та релігії" [19, с.4]. Президент України вважає, що "принцип відділення церкви від держави жодною мірою не суперечить і не заважає зміцненню та поглибленню їхнього партнерства. І насамперед тому, що здійснювати нам доводиться, звичайно різними, властивими державі і церкві формами та засобами, практично одне стратегічне завдання. На даному етапі це консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння і злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських цінностей" [33, с.8].

Цю думку Президента України розділяє й розвиває экс-віце-прем'єр-міністр України, академік, директор Інституту історії НАН України В.А.Смолій, який, зокрема, зазначав: "Політичне керівництво держави, Уряд України повною мірою усвідомлюють проблеми, які хвилюють сьогодні церкву, виявляють готовність і волю щодо їх розв'язання" [35, с.5].

Отже, за наявності доброї волі церков і політичної волі державної влади негативні тенденції релігійно-церковних процесів можуть бути подолані й церква в Україні буде відігравати притаманну їй роль потужної гуманістичної інституції громадського суспільства.

Яскравим виразником державної політики України в галузі релігійно-церковного життя на сучасному етапі й водночас провідним науковцем у цій галузі є В.Д.Бондаренко. До перспектив розвитку державно-церковних відносин він ставиться політично-помірковано й науково-критично. Про це свідчить ряд його публікацій [3; 4].

З наукової точки зору вагомим внеском є запропоноване ним визначення релігійно-церковного життя як складної системи взаємин, взаємодії та взаємовпливів канонічно й організаційно структурованих суб'єктів, об'єднаних за світоглядно-віровизначними ознаками. Ця система не є ізольованою й самодостатньою. Вона імплантована в загальну структуру суспільного життя й розвивається під впливом соціально-економічних і політичних процесів. Основні моменти, що, на думку В.Д.Бондаренка, характеризують якісну визначеність релігійно-церковного життя: релігійна мережа, кадри священнослужителів, матеріальне забезпечення релігійних організацій [3].

Провідними науковцями з досліджень релігійно-церковного життя є також й інші співробітники Державного комітету України у справах релігій: М.Р.Новиченко і В.П.Любчик. Зокрема, М.Р.Новиченко значну наукову увагу в ряді публікацій приділяє питанням розвитку державно-церковного співробітництва в галузях милосердя й добродійності, духовної освіти, розвитку релігійної мережі в Україні [22]. Він звертає увагу на наявність непоодиноких фактів упередженого ставлення органів державної виконавчої влади при розв'язанні проблем релігійно-церковного життя, наголошує на важливості вирішення питання про повне повернення релігійним організаціям колишнього церковного майна, сприяння місії соціального служіння церкви. В.П.Любчик наголошує на особливому значенні консолідації українських церков навколо ідеї національного державотворення, виховання віротерпимості та взаємоповаги конфесій. На його думку, міжцерковне порозуміння – справа, безперечно, ієрархів, кліру й мирян. Водночас держава, безумовно, повинна підтримувати конструктивні практичні кроки релігійних діячів для досягнення миру в релігійному середовищі [18].

Важко переоцінити великий внесок у справу наукового забезпечення розробки державної політики в галузі релігійно-церковного життя таких професійних науковців:

– А.М.Колодного, який особливо наголошує на необхідності збільшення ролі релігійних організацій у гуманітарному житті суспільства, зокрема в справі соціального забезпечення нужденних верст населення [13], розглядає взаємозв'язок і взаємозалежність понять "релігійність", "духовність", "мораль" і роль церкви в духовному відродженні та консолідації українського суспільства [14]. Як релігієзнавець він звертає увагу на негативні моменти, внутрішні протиріччя й проблеми, що існують у надрах християнських церков, гальмують їх розвиток і модернізацію, а отже, негативно впливають і на соціально-політичний стан церкви;

– П.Л.Яроцького, що, виступаючи в критичному дусі, притаманному релігієзнавчій школі Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, також указує на перспективи й шляхи розв'язання деяких внутрішньоцерковних проблем, що гальмують державно-церковну суспільно корисну співпрацю.

Зокрема, він відзначає важливість міжцерковного діалогу в дусі екуменізму по напрямках [42; 43]: міжцерковного діалогу щодо шляхів досягнення автокефалії, поміс-

ності, єдності; з'ясування ролі церкви в націокультурному процесі; проведення спільних акцій християнських церков у справі духовності й морального оздоровлення суспільства; спільних дій з нагоди важливих церковних і державних подій;

– О.В.Недавнія, О.Н.Саган звертають увагу на певні кризові явища, що спостерігаються в домінуючій в Україні конфесії – православ'ї [21; 32], зокрема: перетворення православ'я з домінуючої конфесії в головного “постачальника кадрів” (адептів) для сучасних неорелігій; загострення відносин не тільки з іншими християнськими конфесіями, а й серед одновірців; “старіння” конфесії – неохильність до модернізації в душі часу; зниження рівня богословської освіти й підготовки кадрів.

Порушені науковцями питання, на перший погляд, мають досить опосередковане відношення до державної політики й більшою мірою стосуються внутрішніх проблем церкви. Але саме ці внутрішні проблеми суттєво перешкоджають плідному державно-церковному діалогу.

Отже, висновок учених такий: церква й релігійні організації, усвідомлюючи свою соціально значущу роль, насправді в Україні ще не готові повною мірою її на себе взяти.

На небезпечність процесу політизації релігійно-церковного життя звертає увагу О.В.Шуба [40; 41]. Цей процес, на його думку, небезпечний для України тим, що спричиняє порушення чинного законодавства про релігію й церкву; поглиблює соціальну напруженість і протистояння в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті; загрожує перенесенням партійно-політичної й міжконфесійної конфронтації на етнопатрістичний ґрунт; посилює процес регіоналізації України, що загрожує її територіальній цілісності.

Церква, на словах дистанціюючись від політики, насправді завжди мала схильність до клерикалізму. Запобігти цьому явищу неможливо, а перевести його в конструктивне русло, на думку О.Шуби, є одним з важливих напрямів державної політики.

Не пройшов повз увагу науковців і геополітичний фактор релігійно-церковного життя України. На загрозу геополітичного протистояння західної (католицької) і східної (православної) церков і безпеку проникнення в Україну вахабізму й ісламського фундаменталізму у формі екстремізму наголосив М.Ф.Рибачук [29].

Вагомий внесок у наукову розробку основ державної політики України в галузі релігійно-церковного життя робить В.Є.Єленський. Його публікації наповнені багатим фактажем і характеризуються високим рівнем аналізу [10; 11].

Зокрема, В.Є.Єленський звертає увагу на те, що в пострадянських суспільствах відчувається вплив антагоністичного типу відокремлення церкви від держави, який відкидає можливість рівноправного партнерства між цими інститутами, і відносини між ними розглядаються як односпрямований процес впливу держави на церкву. Разом з тим церква в постсоціалістичних суспільствах не готова сприйняти запроваджені в “західних” системах процедури контролю за дотриманням релігійними організаціями відповідних законодавств, недопущенням зловживань релігійними свободами [11].

Фундаментальну спробу охопити весь спектр державно-церковних відносин на сучасному етапі зроблено групою авторів у розділі “Право і релігія” навчального посібника “Релігієзнавство” [28]. У книзі подана спрощена, але зручна для засвоєння студентами класифікація систем державно-церковних відносин, складена з точки зору їх правового аспекту, наведено приклади функціонування таких систем і дана правова оцінка діючої в Україні системі державно-церковних відносин, розкрито (суто в правовому аспекті) основні категорії релігійно-церковного життя: свобода совісті, канонічна діяльність церкви тощо. Однак цей розділ не ставить “крпки” на вирішенні існуючих проблем, він обмежується констатацією наявного факту, а не прогнозом перспектив. Щоправда, для підручника – це цілком виправдана тенденція. Методологічний виклад

інформації свідчить скоріше про її правове, ніж політологічне й, тим більше, державно-управлінське спрямування.

Для всебічного вивчення й осмислення подій сучасного релігійно-церковного життя в Україні, з'ясування перспектив розвитку державно-церковних відносин, шляхів і напрямів упровадження державної політики в цій сфері необхідно також дослідити думку представників іншого суб'єкта відносин – діячів церкви. Найяскравішими виразниками цієї думки є настоятелі церков і керівники релігійних організацій [12; 38].

Найчисленніша й, без перебільшення, найвпливовіша в Україні конфесія – Українська православна церква – обрала для себе позицію ухилення від міжконфесійного діалогу. Про це й повідомив, у дусі рішень Всеправославної наради “Оцінка нових фактів у відносинах між Православ'ям і екуменічним рухом” від 2 травня 1998 року архієпископ Іонафан (Єлецьких) [12].

Отже, УПЦ пішла по шляху одноосібного формування своїх відносин із державою. Така позиція виявляє прагнення УПЦ зайняти домінуюче, привілейоване становище у відносинах із державою. Але, у контексті чинного законодавства й загального спрямування державної політики, за умов триваючого розколу в православ'ї, вона приречена на поразку.

Натомість настоятелі інших гілок православ'я – патріарх Філарет (Денисенко) і нині вже покійний патріарх Димитрій (Ярема) у своїх виступах і публікаціях закликали й закликають якраз до об'єднання православ'я й екуменічного діалогу, підкреслюють непересічну значущість цього кроку в історичній долі Української держави [37; 39].

Настоятелі стверджують, що без духовних підвалин неможливо створити міцну державу, а історія свідчить, що носієм національної ідеології була і є церква. На їх думку, Україні потрібна єдина Православна помісна церква, рівна з іншими Православними помісними церквами світу; перед церквою й державою стоїть завдання виховання здорової сім'ї як основи суспільства, морального й духовного виховання молоді, перешкоджання проникненню в Україну й діяльності тоталітарних сект.

Тезою про необхідність широкого екуменічного діалогу між церквами в Україні доповнюють цей перелік речники Української греко-католицької церкви [5; 17].

Представники протестантських конфесій більшу увагу звертають на соціальну й гуманітарну роль церкви в українському суспільстві. Хоч і ця місія церковного служіння пов'язана в Україні з низкою проблем. Речник Закарпатської реформатської церкви єпископ Силаї Лайош, серед інших, звертає увагу на такі [34]: повернення церкві не тільки культових споруд, а й іншого, вилученого за більшовицьких часів, майна, у т. ч. церковних земель; зменшення регламентаційного тиску з боку чиновників; полегшення процедури отримання церквою гуманітарних вантажів із-за кордону; розробка й законодавче прийняття концепції взаємовідносин держави із церквою.

Важливе питання концептуально-правового характеру порушує Олекса Петрів (УГКЦ). Він, зокрема, вважає, що церква в Україні трактується навіть не як корпоративний інститут (мається на увазі релігійна організація як юридична особа) системи цивільного права, не кажучи вже про паритетні відносини з державою. Першочерговим завданням законодавства в цій галузі є закріплення суб'єктного принципу взаємовідносин церкви й держави. Крім того, законодавство повинно зробити диференціацію між церквами у релігійними організаціями (особливо тими, які належать до нетрадиційних), діяльність яких має лишатися більш регламентованою й контролюваною з боку держави [23; 24].

Протоієрей Олег Маленьк викриває чинники, які, на його думку, не дозволяють знайти дієвий компроміс у релігійно-церковному житті та відносинах між державою й церквою [20], це: затаєний атеїзм і байдужість; церковний фанатизм і зумовлені ним релігійна нетерпимість і розколи; “лібералізм” у християнстві як негативний вплив закордонних неокультів.

Щодо інших проблем релігійно-церковного життя й державно-церковних відносин в Україні думка державних діячів, науковців і діячів церкви в основному збігається. Це знайшло своє відображення в підсумкових документах низки міжконфесійних форумів:

1. Роль християнства в розвитку моралі й духовності [30; 31]: назріло питання про перегляд законодавства України в галузі свободи совісті з метою закріплення в ньому національних пріоритетів державно-церковних відносин (вирішення більшості цих питань слід передати координаційним органам на місцях); доцільно звернутися до Міністерства освіти і науки України з пропозицією про відкриття теологічних факультетів у державних вищих навчальних закладах з метою підготовки релігієзнавців. Це допоможе підняти рівень релігійної освіти населення. Фахівці з порівняльного релігієзнавства потрібні в місцевих органах влади; курс етики, який вивчається в державних навчальних закладах, базувати на основі біблійного вчення, а не конфесійних особливостей історичних церков. Організувати підготовку викладачів цього курсу в державних ВНЗ; повернутися до вирішення питання запровадження духовної опіки в армії й місцях позбавлення волі.

2. Про проблеми християнського діалогу в сучасній Україні (в більшості – пропозиції конструктивні й реальні). [26; 27]: регулярне проведення днів спільної молитви представників різних конфесій; спільні зустрічі молоді різних конфесій; викорінення прозелітизму.

3. Благодійницька діяльність християнських церков України [2]: заснувати державно-церковний орган з координації соціальної діяльності церков, зокрема, розподілу гуманітарної допомоги, і визначити його повноваження в чинному законодавстві; посилити контроль за санітарним станом і якістю гуманітарної допомоги, що надходить в Україну; повернутися до практики створення лікарень при церквах.

Нарешті – найсуттєвіші спільні пропозиції представників органів державної влади, церков і науковців щодо вдосконалення системи державно-церковних відносин, які мають безпосереднє відношення до предмета дослідження [6]: зведення до мінімуму державної регламентації діяльності релігійних організацій після офіційної реєстрації їх статутів; кожна церква має підписувати конкордат з державою; органи в справах релігій на місцях повинні підпорядковуватися тільки Держкомрелігій України, на них треба покласти контрольні функції за статутною діяльністю релігійних організацій; необхідно заснувати Біблійний інститут при НАН України; вирішити питання державного ліцензування й акредитації духовних навчальних закладів; потребує вдосконалення й роз'яснення категорійний апарат чинного законодавства України в галузі свободи совісті, релігії й церкви.

Ще вчені стародавнього світу приділяли значну увагу філософським роздумам про природу божественного та вплив її на перебіг земного життя людини й формування відносин у суспільстві. Згодом політика почала відокремлюватися від релігії. А із часів імператора Костянтина Великого й далі в Європі спостерігається відчутний вплив християнської церкви на державну законотворчість. Урешті, у боротьбі за владарювання в суспільстві між церквою й державою, переможницею, у переважній більшості випадків, вийшла держава. Унаслідок цього, держава починає розглядати церкву, перш за все, як ідеологічне знаряддя зміцнення своєї (державної) влади.

Як бачимо, у сучасній Україні з усього обсягу спільного державно-церковного діалогу виявлена не така вже й велика кількість проблем, які потребують розв'язання в контексті державної політики щодо релігії й церкви, порівняльно з тим, що нагромаджується в окремих публікаціях. Намічено багато напрямів і перспектив, більшість з яких скоріше являють собою декларації, ніж конструктивні пропозиції. Запропоновані вектори державної політики інколи виявляються діаметрально протилежними. Хоча за-

гальна тенденція до зближення церкви й держави на шляху суспільного прогресу є незаперечною.

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 492 с.
2. Благодійницька діяльність християнських церков України : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 79–81.
3. Бондаренко В. Д. Доповідь / В. Д. Бондаренко // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 52–55.
4. Бондаренко В. Д. Становлення громадського суспільства і Церква в Україні / В. Д. Бондаренко // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2000. – С. 56–63.
5. Гузар Любомир, архієпископ. Виступ / Любомир Гузар // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 10–12.
6. Державна політика України в галузі релігії та церкви : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 133–136.
7. Дорошенко Д. І. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. І. Дорошенко. – Вінніпег : Еклезія, 1970. – 240 с.
8. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 128 с.
9. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Либідь, 1990. – 512 с.
10. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.) / В. Є. Єленський. – К. : Знання, 1991. – 72 с.
11. Єленський В. Є. Християнство і цивілізаційні парадигми кінця ХХІ століття / В. Є. Єленський // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Гнозис, 2000. – С. 33–40.
12. Іонафан (Єлеських), архієпископ. Доповідь / Іонафан (Єлеських) // Матеріали Міжнар. конференції “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 34.
13. Колодний А. М. Проблеми і перспективи християнства ХХІ століття / А. М. Колодний // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Гнозис, 2000. – С. 45–56.
14. Колодний А. М. Релігія в контексті духовного і національного життя незалежної України / А. М. Колодний, Л. О. Філіпович // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 69–74.
15. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – 555 с.
16. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 48–298.
17. Куташ І. Екуменізм в українській релігійній думці / І. Куташ // Людина і світ. – 1990. – № 12. – С. 16.
18. Любчик В. П. Реалізація конституційного права на свободу совісті в Україні / В. П. Любчик // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 126–128.
19. Матеріали Першого всеукраїнського християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 4.
20. Меленяк Олег, протоієрей. Церква і її перспективи розвитку в Україні / Олег Меленяк // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 122–124.
21. Недавня О. В. Відродження духовності в українському суспільстві: концептуальні основи проблеми / О. В. Недавня // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 87–92.
22. Новиченко М. Р. Виступ / М. Р. Новиченко // Матеріали Християнської міжконфесійної зустрічі “Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний”. – К., 1998. – С. 18–21.
23. Петрів Олекса, ієрей. Аналіз стану правового інституту забезпечення свободи віросповідання в Україні та перспективи його розвитку / О. Петрів // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 101–104.
24. Петрів Олекса, ієрей. Перспективи екуменізму з точки зору УГКЦ / Олекса Петрів // Матеріали Міжнародної конференції “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 130–136.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 8–254.
26. Проблеми християнського діалогу в сучасній Україні : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 74–76.
27. Проблеми християнського діалогу в сучасній Україні : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 131–132.
28. Релігієзнавство : навчальний посібник / [за ред. Бублика С. А.]. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 496 с.

29. Рибачук М. Ф. Геополітичний контекст релігійно-політичних процесів / М. Ф. Рибачук // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2000. – С. 125–135.
30. Роль християнства в розвитку моралі і духовності : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 72–73.
31. Роль християнства в розвитку моралі і духовності : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 130–131.
32. Саган О. Н. Основні проблеми європейського розвитку православ'я / О. Н. Саган // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Гнозис, 2000. – С. 41–44.
33. Світлий ювілей християнства // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Гнозис, 2000. – С. 8.
34. Силаї Лайош, єпископ. Виступ / Силаї Лайош // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 45–48.
35. Смолій В. А. Вступне слово / В. А. Смолій // Матеріали Всеукр. християнського форуму "Плід правди сіється творцями миру". – К., 1998. – С. 5.
36. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
37. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 11–12.
38. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 12–37.
39. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 12–37.
40. Шуба О. В. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння / О. В. Шуба // Віче. – 1996. – № 8. – С. 142–154.
41. Шуба О. В. Релігія і політика в українському суспільстві / О. В. Шуба // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 60–67.
42. Яроцький П. Л. Етноконфесійна нетерпимість чи екуменізм – на порозі Великого ювілею / П. Л. Яроцький // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 104–107.
43. Яроцький П. Л. Український екуменізм : богословська проблема, вимога часу / П. Л. Яроцький // Матеріали Всеукр. християнського форуму "Плід правди сіється творцями миру". – К., 1998. – С. 58–66.

In the article the attempt of finding out of the state of scientific development, description of original sources, is done in relation to comprehensive research state church relations in independent Ukraine.

Key words: *state-church relationship, church organizations and associations, government policy priorities.*